

УДК 94 (477. 63) «1934/1935»

Наталя Романець*

ГОЛОД 1934–1935 рр. І РЕПРЕСІЇ

Досліджено роль репресій у здійсненні хлібозаготівельної кампанії 1934 р. на Дніпропетровщині.

Ключові слова: селянство, колгоспи, хлібозаготівлі, голод, репресії, політика.

Исследована роль репрессий в осуществлении хлебозаготовительной кампании 1934 г. на Днепропетровщине.

Ключевые слова: крестьянство, колхозы, хлебозаготовка, голод, репрессии, политика.

The research studies the repressive mechanism of the grain procurements in Dnepropetrovsk region in 1934.

Key words: peasantry, collective farms, grain procurements, famine, repression, policy.

Історія сталінської модернізації аграрного сектора кінця 20-х – 30-х рр. ХХ ст. невід’ємна від теми голоду, який перетворився на жахливу буденність у житті колективізованого села. Перші повідомлення про випадки голодування почали надходити від селян з моменту застосування надзвичайних заходів під час заготівельних кампаній наприкінці 20-х рр. У новоутворених колективних об’єднаннях без продуктів залишалися колгоспники, з якими не розраховувалися за трудові. Жахливим апофеозом голодної трагедії українського села стали події 1933 р., детально досліджені вітчизняними й зарубіжними науковцями. Між тим документи свідчать, що селяни продовжували голодувати й в так званий «постголодоморний період». Документи ДПУ фіксують численні факти голодування, вживання сурогатів, голодних смертей у першій половині 1934 р. Так, на середину лютого 1934 р. «продовольчими труднощами» були охоплені 166 сел 46 районів республіки¹. У 1934 р. продовжували фіксуватися і випадки канібалізму: у січні у селі Лихівка Верхньодніпровського району, у липні – в колгоспі ім. XVII з’їзду Ленінської сільради № 1 Олександрійського району².

* **Романець Наталя** – к. і. н., доцент, докторант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара.

¹ Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. – Т. 4. 1934–1936 / Под ред В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. – С. 69.

² Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1494. – Арк. 213.

Голод 1934–1935 рр. на відміну від «великого мору» 1932–1933 рр. досі залишається білою плямою вітчизняної історії. Перші згадки про ті трагічні події з'явилися порівняно недавно в працях російських істориків Ю.Мошкова³ і В.Данилова⁴. Тому у даній науковій розвідці, підготовленій на основі архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, здійснено спробу дослідити роль репресій у хлібозаготівельній кампанії 1934 р., визначивши таким чином причини «продовольчих труднощів» 1934–1935 рр.

Головною причиною голоду 1934–1935 рр. стали складні погодні умови, через які південні регіони України втратили значну частину врожаю. Перші неприємності очікували на селян ще навесні 1934 р., коли з'ясувалося, що у Мелітопольському, Нововасилівському, Генічеському, Якимівському, Апостолівському, Сталіндорфському, Новотроїцькому, Високопільському, Ново-златопільському районах Дніпропетровської області загинуло від 25 до 50 % озимини. Загальні втрати озимини в області первичували 300 тис. гектарів⁵.

Щоб забезпечити запланований валовий збір зерна, ЦК ВКП(б) і РНК СРСР зобов'язали Україну додатково засіяти пізніми зерновими культурами 900 тис. гектарів і виділили для цього насінневу позику розміром 22,5 тон⁶. На Дніпропетровщині пересіяли 130 тис. гектарів загиблої озимини. Додатково до плану в області засіяли ще 78 тис. гектарів зернових⁷. Для посіву проса й кукурудзи використовували низинні землі, плавні, ділянки лісу, паровий клин.

Але навесні в південних регіонах республіки почалася жаклива посуха, яка тривала все літо. Як зазначав перший секретар Дніпропетровського обкому М.Хатаєвич, того року опадів випало навіть менше, ніж у голодному 1921 р.⁸ Посуха призвела до сплеску релігійних почуттів селянства. У різних регіонах України в цей час проводилися молебни «про дарування дощу». У деяких селах віруючі вимагали відкриття церков. У Костянтинівському районі селяни, щоб викликати дощ, відкопували на цвинтарі небіжчиків-утоплеників та лили на них воду⁹. Серед селян поширювалися чутки про

³ Мошков Ю.А. Советское сельское хозяйство и крестьянство в середине 1930-х годов // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939: Документы и материалы. В 5-ти тт. – Т. 4. 1934–1936 / Под ред В.Данилова, Р.Маннинг, Л.Виолы. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 16–19.

⁴ Данилов В. Введение / В.Данилов, Н.Верг, А.Берелович, Л.Самуэльсон// Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т./ Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг./ Под ред А.Береловича, В.Данилова. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 31.

⁵ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1486. – Арк. 145, 148.

⁶ Трагедия советской деревни... – С. 109, 110.

⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 101.

⁸ Там само. – Арк. 128.

⁹ Там само. – Спр. 1593. – Арк. 18.

появу святих, які пророкували «кінець світу»¹⁰. У П'ятихатському районі було виявлено декілька «контрреволюційних листівок», автори яких попереджали про неминучість нового голоду¹¹.

Намагаючись врятувати врожай, партійне керівництво області вживало всі можливі заходи, зокрема, вимагало від місцевої влади забезпечити належне прополювання й поливання зернових. Але за допомогою численних директив покращити ситуацію не вдавалося. У багатьох колгоспах прополювальні й поливні роботи проводили формально «аби відзвітуватися», а не «підвищити врожай»¹². В результаті у 900 колгоспах Дніпропетровської області із 3 700 середня врожайність зернових становила менше 3-х центнерів з гектару. Ще 1 400 колгоспів мали врожай від 3 до 5 центнерів¹³. В цілому, у 1934 р. валовий збір зерна на Дніпропетровщині порівняно з 1933 р. зменшився у 3,5 рази¹⁴.

Якщо неврожай 1934 р. став об'єктивною причиною голоду, то суб'єктивним фактором, який негативно вплинув на ситуацію в українському селі, був кризовий стан колгоспної системи в цілому. У 1934 р. 450 із 3 700 колективних об'єднань Дніпропетровщини вважалися відсталими¹⁵. Складне фінансове й господарське становище більшості колгоспів області визначалося взаємодією кількох чинників. По-перше, постійне вилучення у колгоспів «товарних лишків» серйозно перешкоджало їм налагодити розширене виробництво й обернулося тим, що у 1931–1933 рр. вони функціонували у режимі звичайного відтворення. До того ж в цей період набула поширення практика, коли різноманітні громадські і господарські організації (МТС, райвиконкоми, сільради, кооперація) постійно брали «в борг» у колгоспів «сільськогосподарську продукцію, гроші, майно» і своєчасно за них не розраховувалися. На 1 січня 1934 р. заборгованість 2 832 колгоспам області становила 16 млн. карбованців, що завдавало їм значних збитків¹⁶.

Іншою проблемою колгоспного сектора була погана організація господарсько-виробничої діяльності. Більшість колективів республіки не могли вирішити елементарні питання: кадрів, управління, трудової дисципліни, організації праці. Найгострішою серед них була кадрова проблема. Через перманентні чистки управлінської ланки у більшості колективів ні голови правління, ні бригадири на посадах довго не затримувалися. Їх зміщували або за неналежне виконання господарсько-політичних кампаній: посівної, зби-

¹⁰ Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Т. 3. 1930–1934 гг. Кн. 2. 1932–1934 гг./ Под ред А.Береловича, В.Данилова. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 575–576.

¹¹ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 91. – Арк. 20; Спр. 95. – Арк. 3

¹² Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1469. – Арк. 33.

¹³ Там само. – Спр. 1488. – Арк. 4.

¹⁴ Там само. – Спр. 1453. – Арк. 2.

¹⁵ Там само. – Спр. 1489. – Арк. 5.

¹⁶ Там само. – Арк. 34–35.

ральної, хлібо- і м'ясозаготівель, або за надмірну старанність, яка оберталася черговими «порушеннями революційної законності». Так, лише у Апостолівському районі під час посівної кампанії 1933 р. зняли з посад 5 голів сільрад, 10 голів колгоспів, 65 бригадирів і 12 рільників. Наступного року «за те, що не оволоділи труднощами в колгоспах», було замінено керівництво колективних об'єднань «3-й вирішальний», «Нове життя», «8 березня» Царичанського району¹⁷. У 1934 р. на Дніпропетровщині нараховувалося не більше 250 колгоспів, де голова правління працював більше 2-х років, і, як правило, ці колгоспи були найкращими в області¹⁸. В результаті на місцях склалася ситуація, коли управлінський апарат колгоспів, не роздумуючи, виконував будь-які вказівки «згори», навіть якщо вони шкодили справі.

Важливим фактором, який поряд з посухою зумовив низьку врожайність зернових культур, був примітивний рівень агротехніки у більшості колективних об'єднань республіки. Колективні господарства, як правило, не дотримувалися правильних сівобігів, погано обробляли землю й посіви. Так, у листопаді 1934 р. керівництво Дніпропетровщини визнавало, що більшість колективних об'єднань області сіяли зернові по зерновим 3–4 роки поспіль¹⁹. Через це за однакових погодних умов передові й відсталі колективні об'єднання збирали різні врожаї. Приміром, у Царичанському районі у колгоспі ім. Дмитрова середня врожайність зернових була наступною: озимої пшениці – 6 центнерів з гектару, жита – 2 центнери, кукурудза – 11 центнерів, а у сусідньому колгоспі «Жовтень» відповідно: 13 центнерів; 12 центнерів; 20 центнерів²⁰.

Колективним об'єднанням було важко дотримуватися правильних сівобігів, оскільки у період суцільної колективізації Кремль взяв курс на збільшення зерновиробництва за рахунок розширення посівних площ. Дослідники Р.Девіс і С.Віткрофт зазначають, що в 1931 р. в Україні «посіви досягли рекордної цифри в 28,9 млн. гектарів»²¹. Якщо ж прийняти до уваги дані Наркомзему, за якими площа всієї орної землі в Україні становила 29, 5 млн. гектарів, то виходить, що пари в республіці фактично зникли. Різке розширення посівних площ, яке не супроводжувалося запровадженням прогресивних сівозмін або внесенням достатньої кількості добрив, призвело до виснаження землі, наслідком чого було зменшення врожайності й збільшення захворювання рослин. Це підтверджують і слова М.Хатаєвича, який у листі до Й.Сталіна 11 червня 1934 р. писав, що пшениця, посіяна на парах, не зважаючи на посуху, «в 98 випадках із 100 не тільки повністю збереглася, але й дасть врожай ... не нижче середнього, а у більшості випадків – вище». Тому очільник області ставив «питання про необхідність максимального збіль-

¹⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1471. – Арк. 23, 35.

¹⁸ Там само. – Спр. 1453. – Арк. 134.

¹⁹ Там само. – Спр. 1107. – Арк. 116.

²⁰ Там само. – Спр. 1489. – Арк. 4.

²¹ Уиткрофт С.Г., Дэвис Р.У. Кризис в сельском хозяйстве (1931–1933 гг.) // Отечественная история. – 1998. – № 6. – С. 99.

шення парового клину у нашому українському степу». Зокрема, на Дніпропетровщині він пропонував довести його до 800 тис. гектарів з відповідним зменшенням посівних площ²².

Негативно на рівень агротехніки колективних об'єднань республіки впливала і нестача робочих рук, особливо у степових регіонах. Так, у Генічеському районі на одного працездатного припадало 10, 03 гектара землі, Новотроїцькому – 10 гектарів, Нововасилівському – 7,4 гектари²³. Значними у 1934 р. залишалися і втрати зерна, які досягали 25–30% валового збору хлібу²⁴. Вони зумовлювалися, як загальною безгосподарністю: під час збору врожаю багато зерна залишалося на ланах, так і відсутністю належної боротьби з бур'янами й шкідниками.

Причиною голоду 1934–1935 рр. була й система хлібозаготівель, сформована в СРСР в період сталінської колективізації. Вітчизняні історики цілком слушно називають її «воєннокомуністичною», оскільки планові показники здачі зерна селянами й колективними об'єднаннями залежали не від розмірів врожаю та реальних можливостей сільського господарства, а визначалися потребами держави, яка здійснювала індустріалізацію. Не зважаючи на кризовий стан аграрного сектору й зменшення валового збору зерна у першій половині 1930-х рр., розміри заготівель постійно зростали, прирікаючи мешканців села на голодне існування. Отже, можна зробити висновок, що голод 1934–1935 рр. був зумовлений комплексом причин, які носили, як об'єктивний, так і суб'єктивний характер.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 лютого 1934 р. визначила план зернопоставок з врожаю 1934 р. для УСРР у розмірі 253 млн. пудів: 228 млн. для колгоспів і 25 млн. для одноосібників. Дніпропетровщина повинна була здати державі 57,2 млн. пудів²⁵. Під час встановлення врожайності зернових і валового збору зерна виникає конфлікт між керівництвом Дніпропетровської області і міжрайонними державними комісіями з визначення врожайності. Обком і облвиконком вважали, що «фактичний оптимальний господарський валовий збір семи зернових культур в колгоспах області не перевищує 60–64 млн. пудів». Але міжрайонні державні комісії надали зовсім інші данні: 89 млн. пудів. Причиною розходжень, ймовірно, було прагнення МДК «підтягнути» цифри до рівня, потрібного центральному керівництву держави. Так, за даними контрольних обмолотів, проведених самими МДК у 556 колгоспах області, середня врожайність зернових біля молотарки становила 3,1 центнерів з гектару. Але «нагору» МДК надали інші цифри – 4,24 центнери, що автоматично збільшило розмір валового збору зерна²⁶.

Якщо під час сумнозвісних хлібозаготівель 1932/33 р. опір доведенню

²² ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1486. – Арк. 147–148.

²³ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1107. – Арк. 116.

²⁴ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 154.

²⁵ Трагедия советской деревни... – С. 67.

²⁶ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1488. – Арк. 65.

нереальних заготівельних планів демонструвала лише колгоспна і районна ланка управлінців, а обласне керівництво, не роздумуючи, виконувало всі вказівки «зверху», то у 1934 р. ситуація змінилася. Партійний очільник Дніпропетровщини почав прохати зменшення заготівельних планів з початку збиральної кампанії. Так, у листі до Й.Сталіна 14 липня 1934 р. М.Хатаєвич визнавав, що «врожай виявився гіршим, ніж він оцінював під час [червневого] пленуму ЦК ВКП(б)». За його розрахунками «за найбільшого тиску» область зможе «мобілізувати за зернопоставками не більше 36 пудів, а за натуроплатою – 10 млн. пудів», тобто невиконання плану «за зернопоставками склало б 21 млн. пудів, за натуроплатою – 8 млн. пудів». Намагаючись не розгнівати «кремлівського вождя», очільник області писав, що: «Ми, зрозуміло, зможемо вивезти й більше зерна, але тоді неминуче опинимося перед необхідністю масового завезення цього ж зерна назад, щоб забезпечити виконання плану сіви озимих у колгоспах з низьким врожаєм»²⁷.

22 червня 1934 р. обласна збиральна комісія навіть приймає особливу постанову, в якій пропонує «не форсувати хлібосдачу в районах і колгоспах з низьким врожаєм»²⁸. Таким рішенням обласне керівництво намагалося відкласти виконання хлібозаготівель до збору пізніх зернових культур, сподіваючись за їх рахунок перекрити нестачу ранніх зернових (пшениці, жита, ячміння). Можливо, очільники Дніпропетровщини сподівалися й на зменшення хлібозаготівельних планів, тому й застерігали місцевих можновладців від надмірного «рекордсменства».

Відповіддю Кремля на «саботаж хлібозаготівель» з боку Дніпропетровської влади стала спільна телеграма Й.Сталіна і В.Молотова, датована 27 червня 1934 р., яка скасувала постанову обласної збиральної комісії. Одночасно керівництву області була дана вказівка форсувати хлібосдачу, забезпечивши перевиконання липневого, серпневого і вересневого планів²⁹. Додамо, що сподівання керівництва Дніпропетровщини компенсувати неврожай ранніх зернових культур за рахунок проса, кукурудзи, бобових виявилися марними. Через посуху, яка тривала все літо, замість запланованих 20 млн. пудів вдалося зібрати лише 11–12 млн.³⁰

Реакцією республіканської влади на чергове прохання керівництва Дніпропетровської області зменшити хлібозаготівельний план була директива від 23 серпня 1934 р., в якій місцевим можновладцям заборонялося вести «будь-які дискусії навколо надання нових скидок». Одночасно ЦК КП(б)У і РНК УСРР попередило тих голів колгоспів, очільників районів і МТС, які зволікали із хлібоздачею, про застосування щодо них суворих заходів впливу³¹.

²⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1488. – Арк. 5.

²⁸ Там само. – Спр. 1469. – Арк. 56.

²⁹ Там само. – Спр. 1477. – Арк. 20.

³⁰ Там само. – Спр. 1467. – Арк. 156.

³¹ Там само. – Спр. 1484. – Арк. 61.

У постанові від 26 серпня 1934 р. риторика партійного керівництва республіки стає ще жорсткішою. Очільників райпарткомів і МТС Дніпропетровської області звинувачують в організованому саботажі хлібозаготівель, а їх дії порівнюють з «антидержавною практикою 1932 р.» керівництва Оріхівського району. ЦК КП(б)У вже відкрито погрожує місцевим функціонерам «масовими репресіями»³². Але чергове владне «попередження» не могло змінити ситуацію на краще. На початку вересня область фактично припиняє хлібосдачу.

У серпні 1934 р. «за вияв антидержавницьких тенденцій у хлібозаготівлях» було покарано перших місцевих функціонерів. 16 серпня Криворізька міськрада, міськпартком і політвідділ Ленінської МТС ухвалили рішення про зняття з посад і виключення з партії голів колгоспів «Перше травня» Максачова і «Нове життя» Верещака. 21 серпня зняли з роботи й віддали під суд голову комуни «Червоний плугатар» Широківської МТС Пономаренко. Рішенням ЦК КП(б)У було усунуто з посади й заступника секретаря Криворізького міськпарткому Олександрова³³. 10 вересня «за саботаж хлібозаготівель» було засуджено до позбавлення волі на терміни від 1 до 3 років правління артілі ім. Постишева Нікопольського району³⁴. Всього на 21 вересня 1934 р. за хлібозаготівельними справами в області було засуджено 1090 осіб, з них 43 голови колгоспу і 87 бригадирів. За місяць (з серпня по вересень) кількість засуджених збільшилася у двічі, що, на погляд обласної прокуратури, свідчило про «перетворення репресії на масову в деяких районах»³⁵. Так, органи НКВС і міліції знову почали заарештовувати без санкції прокурора, порушуючи тим самим встановлені законом процесуальні норми.

17 вересня обком та облвиконком ухвалюють рішення про проведення «суцільної перевірки зерна у всіх колгоспах Дніпропетровщини», що створювало передумови для масових обшуків зразка 1932–1933 рр. Але цього разу Кремль, мабуть усвідомивши, що тотальні труси не лише не дадуть потрібного хліба, а, навпаки, призведуть до шкідливих «політичних наслідків», примусив обласне керівництво відмовитися від запланованої акції, скасувавши рішення³⁶.

31 серпня 1934 р. Кремль нарешті зменшує хлібозаготівельний план України на 120 млн. пудів. З метою «підхльостування» регіональних керівників щодо безумовного виконання планових завдань, центр направляє на місця спецуповноважених. ЦК ВКП(б) і РНК СРСР відрядили в Україну Л.Кагановича³⁷. 6 вересня 1934 р. за його участі було підготовлено директиву

³² ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1484. – Арк. 64 Зв.

³³ Там само. – Спр. 1447. – Арк. 79, 82, 84.

³⁴ Там само. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 129. – Арк. 576.

³⁵ Там само. – Ф. 2262. – Оп. 1 дод. – Спр. 3. – Арк. 4.

³⁶ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1869. – Арк. 31.

³⁷ Там само. – Спр. 1480. – Арк. 121.

ЦК КП(б) У і РНК УСРР, в якій обласному керівництву пропонувалося направити до районів, які зволікають із здачею зерна державі, членів бюро обкома і президії облвиконкома. Республіканська влада знову нагадала функціонерам районної ланки про можливість застосування щодо них репресій, якщо вони не змінять «ставлення до хлібозаготівель». При цьому директива прямо санкціонувала притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 58 КК несплатників хліба³⁸. Прагнення партійного й радянського керівництва країни за будь-яку ціну виконати хлібозаготівлі пояснюється тим, що з нового року Кремль планував скасувати карткову систему в містах.

Але незважаючи на вжиті заходи, південні регіони України виконати державні заготівельні плани не могли. Тому у центральній пресі починається кампанія цькування їх керівництва. Так, газета «Комуніст» «протягом 15 днів з номеру в номер» звинувачувала у сприянні саботажу хлібозаготівель партійних очільників Дніпропетровської області. Виправдовуючись, М.Хатаєвич був змушений визнати, що на середину вересня з більшості колгоспів вивезли все зерно, навіть те, що мали засипати до насінневих фондів³⁹.

Те, що керівництво області вживало всіх можливих заходів аби виконати встановлені Кремлем заготівельні плани, засвідчують і норми вилучення зерна з гектару, які за врожайності у 3–3,5 центнерів у більшості колгоспів становили 1, 638 центнерів. Райони з кращою врожайністю – 4,5–5,5 центнерів здавали державі вже 2,5–3,5 центнерів з гектару⁴⁰. Такий показник товарності зерна з кожного гектару посівних площ, який сміливо можна назвати рекордним, був лише під час сумнозвісних заготівель 1932/33 р. Вилучаючи у колгоспів 50–60% врожаю, влада порушувала закон від 19 січня 1933 р., який встановлював, що обов'язкова поставка зерна не може перевищувати третини валового збору⁴¹.

Намагаючись забезпечити виконання нереальних заготівельних планів, партійне керівництво республіки знову починає кампанію по боротьбі з втратами, приховуванням і крадіжками хліба. Цьому сприяла й позиція обласної влади, яка вважала, що на Дніпропетровщині «недопоказали і порозтягували приблизно 3–4% валового збору колосових хлібів»⁴². 27 липня 1934 р. ЦК КП(б)У «пропонує НКВС і прокуратурі протягом 5–6 днів організувати в кожній області 1–2 показових суди над крадіями хліба при перевезеннях із застосуванням до них закону від 7 серпня 1932 р.»⁴³. Лише з 1 по 25 вересня 1934 р. за цим видом злочинів до кримінальної відповідальності в області було притягнуто 41 особу, у яких вилучили 511 кілограмів зерна⁴⁴.

³⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1484. – Арк. 79 – 80.

³⁹ Там само. – Спр. 1467. – Арк. 128.

⁴⁰ Там само. – Арк. 132.

⁴¹ Зеленин І.Е. Был ли «колхозный неонэп»? // Отечественная история. – 1994. – № 2. – С. 112.

⁴² Трагедия советской деревни... – С. 210.

⁴³ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 218.

⁴⁴ Там само. – Спр. 1498. – Арк. 83, 122.

Колгоспи зобов'язали організувати «підбирання всіх колосків», що залишилися на полі. 3 липня 1934 р. Дніпропетровський обком і облвиконком ухвалили відповідну постанову, у якій попередили «всіх голів колгоспів і ланкових, що в разі коли на 3–4 день після косовиці виявляться поля з незагребеними й незібраними колосками, їх буде притягнуто до найсуворішої відповідальності, як за розтрату колгоспного майна»⁴⁵. Так, до 3 років позбавлення волі і 4 років поразки у правах було засуджено М.Дубовенко, бригадира колгоспу «3-й вирішальний» Нікопольського району за те, що залишив неприбрані колоски на полі площею 7 гектарів⁴⁶.

Як і під час хлібозаготівельної кампанії 1932 р., на Дніпропетровщині розгорнулася боротьба з таємним помелом зерна. Лише протягом однієї п'ятиденки вересня 1934 р. органи міліції вилучили у селян 39 ручних млинів і 21 круподерку. З 1 по 25 вересня 1934 р. було порушено 15 кримінальних справ, за якими до кримінальної відповідальності було притягнуто 16 осіб⁴⁷. Основними фігурантами цих справ були одноосібники. Одночасно здійснювалася боротьба з приховуванням хліба. Так, яма з зерном була виявлена на підвір'ї бідняка-одноосібника В.Біловола із села Ново-Спасівки Бердянського району, який «навмисно не виконував плана хлібоздачі»⁴⁸.

Важливим напрямком репресивної політики під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. була боротьба проти контрреволюційної агітації, до якої зараховувалися будь-які критичні висловлювання селян на адресу діючої влади. Зазначимо, що кількість «антирадянських розмов» у сільській місцевості в цей період значно зросла, оскільки мешканці села, які пережили жахливий голодомор 1933 р., прекрасно усвідомлювали до яких наслідків призведе тотальне вилучення сільгосппродукції у колгоспів та одноосібного сектора. 11 липня 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У навіть ухвалив спеціальну постанову, якою зобов'язав «районні партійні організації та політвідділи МТС, сільради та колгоспні парторганізації посилити боротьбу з агітацією куркульсько-ворожих елементів... проти хлібоздачі»⁴⁹. Органи ДПУ, в свою чергу, не лише відстежували «контрреволюційні» виступи селян, але й вживали заходи щодо покарання їх учасників. Так, під час хлібозаготівельної кампанії 1934 р. було засуджено до 3 років ув'язнення середняка О.Кануху з Мелітопольського району Дніпропетровської області за те, що «збирав у себе на квартирі колгоспників, серед яких говорив: «Потрібно кидати колгосп, оскільки весь хліб заберуть, а ви будете змушені голодувати»⁵⁰.

Поширеною була практика, коли «контрреволюційних агітаторів»

⁴⁵ Зоря. – 1934. – 4 липня.

⁴⁶ ДАДО.– Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 20.

⁴⁷ Там само. – Спр. 1498. – Арк. 126–127.

⁴⁸ Там само. – Арк. 130.

⁴⁹ Зоря. – 1934. – 12 липня.

⁵⁰ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 16.

додатково звинувачували ще й у безгосподарності, недбалості, крадіжках. Приміром, бригадирів артілі «Дніпробуд» Томаківського району Савело і Бузницького звинуватили у тому, що вони «підмовляли колгоспників не виходити на роботу, вказуючи, що «все одно хліб доведеться здати державі, і колгоспники хліба не отримають». Одночасно їх провина полягала й у неналежному виконанні посадових обов'язків: вони не відремонтували реманент, не організували догляд за кіньми. Тому нарсуд засудив Савело до 5 років позбавлення волі, а Бузницького – до 3 років⁵¹.

Згідно з директивою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 4 жовтня 1934 р. Дніпропетровщина повинна була закінчити хлібосдачу до 15 жовтня 1934 р. Але у листі до ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, датованому 17 жовтнем 1934 р., М.Хатаєвич визнавав, що незважаючи на всі вжиті заходи, область план не виконала. Перший секретар обкому партії причину невиконання хлібозаготівель визначив просто: здавати нічого, «хліба в області не вистачає»⁵². Дніпропетровщина змогла рапортувати про виконання річного плану хлібоздачі лише 5 листопада 1934 р., відправивши до закромів держави лише 35–36 млн. пудів, тобто на 53 млн. пудів менше, ніж у врожайному 1933 р.⁵³ В результаті українське село знову опинилося в лещатах голоду. Виплати на трудодні у більшості колгоспів Дніпропетровщини були мізерними, не перевищуючи 30–40 копійок і 300–600 грамів хліба⁵⁴. Інших продуктів селяни взагалі не отримували⁵⁵. За даними М.Хатаєвича, станом на 17 жовтня 1934 р. 30% колгоспників області вже не мали хліба і ледве «перебивалися на овочах»⁵⁶. З районів області надходили численні повідомлення про випадки голодування, опухання й захворювань на ґрунті недоїдання: «Нововасилівський район, село Дунаївка. 1. Корнейчук Ксенія – 56 років. Має об'єктивні ознаки виснаження. Харчується зеленню, вареною кукурудзою. Заявила, що вже два місяці не їла печеного хліба. Недавно у неї помер син Андрій, за словами матері, від недоїдання. 2. Бойко Гаврило, надзвичайно виснажений. Ноги опухли до колін. 3. Духна Олександра, 37 років, виснажена, донька 8-ми років опухла..., через слабкість не відвідує школи»⁵⁷.

Внаслідок вживання сурогатів серед селян поширилася дизентерія. Зросла дитяча смертність і бесприступність⁵⁸. Так, у колгоспі «Якір» Сталіндорфського району вже у серпні 1934 р. померло 12 дітей, у колгоспі «Сталін»

⁵¹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1478. – Арк. 17.

⁵² Там само. – Спр. 1467. – Арк. 156.

⁵³ Там само. – Спр. 1453. – Арк. 2.

⁵⁴ Там само. – Спр. 1489. – Арк. 2.

⁵⁵ Там само. – Спр. 1453. – Арк. 6.

⁵⁶ Там само. – Спр. 1467. – Арк. 156.

⁵⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6571. – Арк. 127.

⁵⁸ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 156.

– 4⁵⁹. З листа секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М.Матвєєва можна довідатися, що на середину квітня 1935 р. кількість дітей у дитбудинках області збільшилася «майже у два рази проти 1934 р.»⁶⁰. Наприкінці грудня 1934 р. випадки опухання від голоду були зафіксовані в сільсько-господарській артілі «Червоний партизан» (зона обслуговування Кільченської МТС) і колгоспі «Комуністичний Інтернаціонал» Якимівської МТС⁶¹.

Намагаючись врятуватися від голодної смерті, колгоспники почали масово тікати із сіл. Перші випадки неорганізованого відхідництва були зафіксовані ще в червні місяці. Так, із колгоспу «Червоний схід» зони обслуговування Констянтинівської МТС Дніпропетровської області на заробітки без дозволу правління виїхало 9 чоловік, із колгоспу ім. Ворошилова – 8⁶². А вже наприкінці жовтня 1934 р. значна частина сільського населення залишила Верхньобілозерський, Нижньосірогозький, Нововасилівський, Верхньолепетиський райони⁶³. У багатьох селах Дніпропетровщини було кинуто більше третини хат. До 1 січня 1935 р. до райцентрів області за паспортами для виїзду з села щодня зверталось до 100 чоловік⁶⁴.

Прагнучи відвернути голодну катастрофу, керівництво області ще на початку вересня почало вживати невідкладні заходи. Колгоспників мобілізували на виробництво: в промисловість, на будівництво. 25–30 тис. завербованих селян планувалося вивезти на підприємства за межі області до Донбасу, де вони мали пропрацювати до травня – червня. У кожному колгоспі взимку передбачалося залишити мінімум селян для виконання поточних господарських робіт і охорони майна. Для порятунку селянських дітей пропонувалося організувати харчування в яслях і школах вже з жовтня 1934 р., охопивши їм 120–150 тисяч дітей⁶⁵. Зазначимо, що мобілізація колгоспників на новобудови і промислові підприємства області не вирішила їх продовольчих проблем. Через незадовільні побутові умови й неналежне забезпечення продовольством більшість селян через 2–3 тижні поверталися додому⁶⁶.

Як свідчать документи, в першу чергу обласна влада намагалася врятувати від голоду сільську ланку управлінців: секретарів партосередків, голів колгоспів і сільрад. Вже 27 вересня 1934 р. бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У ухвалило рішення про надання продовольчої допомоги «низовому партактиву» розміром 1 тис. пудів хліба, 14 жовтня 1934 р. – ще 1800 пудів, 10 листопада – 600 центнерів, 2 грудня – 242 тонни. Додатково у грудні

⁵⁹ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1471. – Арк. 49.

⁶⁰ ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 85. – Арк. 137.

⁶¹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД... – С. 682.

⁶² Там само. – С. 581.

⁶³ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 158.

⁶⁴ Там само. – Спр. 1593. – Арк. 1.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – Спр. 1096. – Арк. 86.

1934 р. сільські партійці отримали 300 тис. карбованців для оплати громадського харчування⁶⁷.

Окремі дії влади Дніпропетровщини, спрямовані на надання допомоги голодуючим, викликали невдоволення республіканського керівництва. 14 жовтня 1934 р. Дніпропетровський обком КП(б)У ухвалив спеціальну постанову «Про міроприємства щодо посилення допомоги селу промисловими підприємствами міст у зв'язку з недородом», яка передбачала прикріплення міських підприємств, установ, новобудов до особливо постраждалих колгоспів. Продовольча допомога колгоспникам підшефних колективних об'єднань мала «надаватися за рахунок економії продовольчих ресурсів на заводах (овочів, хліба тощо)»⁶⁸. При цьому суворо заборонялися будь-які відрахування із заробітної платні або пайок робітників та службовців, спеціальний збір коштів. Дозволялося лише організувати суботники, кошти від яких перераховувалися до фонду допомоги селу. Підприємства і новобудови повинні були надати роботу максимальній кількості колгоспників підшефних колективних об'єднань. Вказаною допомогою передбачалося охопити 1 320 колгоспів, тобто 40% із загальної кількості колективних об'єднань області⁶⁹. Для оперативного керівництва всією роботою передбачалося створити постійний комітет при обкомі й облвиконкомі і відповідні комітети у містах.

ЦК КП(б)У жорстко відреагував на дану постанову. Партійне керівництво республіки дійшло висновку, що система міроприємств щодо допомоги голодуючому селу Дніпропетровщини «лише посилить паніку в області, призведе до створення нездорової політичної атмосфери». Особливо непокоїло С.Косіора і П.Постишева те, що організація особливих комітетів у містах буде нагадувати «комітет допомоги голодуючим» і, по суті, означати «оголошення області на становищі голодуючої». До того ж рішення обкому могло вплинути на перебіг хлібозаготівель в області. Отримавши постанову, всі райони могли припинити хлібоздачу⁷⁰.

Тому ЦК КП(б)У запропонував Дніпропетровському обкому відкорегувати постанову, скасувавши «будь-які комітети», не проводити обстеження колгоспів підприємствами і, головне, не обговорювати становище голодуючих селян у районах області на загальних зборах робітників. Партійні очільники республіки наполегливо рекомендували надавати допомогу «без особливого галасу й уникаючи розмов про голодуючі колгоспи на Дніпропетровщині». В результаті 23 жовтня 1934 р. бюро Дніпропетровського обкому було змушено внести до своєї постанови відповідні зміни⁷¹.

⁶⁷ ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1869. – Арк. 24, 25, 76, 125.

⁶⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6571. – Арк. 134 Зв.

⁶⁹ Там само. – Арк. 135 Зв.–137.

⁷⁰ Там само. – Арк. 129, 138.

⁷¹ Там само. – Арк. 139, 140.

Звертає на себе увагу, що партійне керівництво Дніпропетровської області почало прохати продовольчу допомогу у Москви не у розпал голоду, як у 1932 і 1933 рр., а ще до його початку. Так, у вересні 1934 р. М.Хатаєвич звернувся до центрального керівництва країни і республіки з клопотанням про надання «хоча б сотні тисяч пудів хліба для організації різних громадських робіт і роботи у колгоспах (ставки, шляхи, насадження) в районах, де становище з продовольством було важким». Для цього перший секретар обкому партії пропонував виділити той хліб, який закуповувався в області за хлібозакупівлями⁷². Причина такої «турботи» керівництва Дніпропетровщини про голодних селян пояснювалася просто. Переживши голодомор 1933 р., очільники області знали, що «затримка з наданням продовольчої допомоги сильно послабить і з господарської точки зору підірве значну частину (одну третину) колгоспів», і навесні вони опиняться у «дезорганізованому й небоєздатному стані»⁷³.

Рішення про надання 13,5 млн. пудів насінневої, продовольчої і фуражної позики колгоспам та радгоспам Дніпропетровської області було прийнято ЦК ВКП(б) і РНК СРСР на початку грудня 1934 р. Показово, що з приводу її розмірів, партійний очільник Дніпропетровщини зазначив, що область отримала значно більше, ніж навесні 1933 р.⁷⁴ Але виділялася вона за рахунок державних хлібних ресурсів області, яких вистачило лише для поповнення насінневих фондів. Тому центральне керівництво держави було змушене погодитися на завезення продовольчого і фуражного зерна до Дніпропетровщини з північних регіонів СРСР⁷⁵.

Обласна влада планувала розподілити продовольчу допомогу наступним чином: 40% використати протягом грудня – першої половини березня, в першу чергу, на організацію харчування у дитячих яслах і школах. Іншу частину – 60% – притримати до початку посівної кампанії, розтягнувши її до збирання нового врожаю. Як і в 1933 р., продпозика мали отримувати активісти, ударники, колгоспники, що на той час працювали в колгоспі. Заборонялося надавати допомогу тим селянам, які ухилялися від праці у колективних об'єднаннях або виробили незначну кількість трудоднів. Крім надання продовольчої допомоги колгоспникам, обласна влада збиралася організувати з 5 грудня продаж хліба у 27 населених пунктах – щодня приблизно 127 тон муки. З 1 січня цю норму збиралися збільшити у 2,5 рази⁷⁶.

Скасування карткової системи і відновлення вільної торгівлі хлібом з 1 січня 1935 р. врятували селян Дніпропетровщини від нового голодомору. На початку року у районних центрах області і на залізничних станціях спостерігався великий наплив покупців із сільської місцевості. Черги біля

⁷² ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1467. – Арк. 138.

⁷³ Там само. – Арк. 158.

⁷⁴ Там само. – Спр. 1454. – Арк. 27.

⁷⁵ Там само. – Спр. 1488. – Арк. 89.

⁷⁶ Там само. – Спр. 1454. – Арк. 40, 41.

крамниць виникали вже о 4-й годині ночі, а на 9–10 годину ранку прилавки були порожніми, оскільки «приїжджі із сіл купували 7–10 буханок хлібу»⁷⁷. Серед селян поширювалися чутки, що вільна торгівля хлібом не буде тривати довго: «Поторгує держава 2–3 тижні й перестане, хліба не вистачить і закриє лавки». Внаслідок ажіотажного попиту на хліб з боку селян, на Дніпропетровщині виникла «реальна загроза, що частина робітників залишиться без хліба». Тому з другої декади січня обласна влада була змушена запровадити продаж хліба за списками у буфетах та їдальнях на підприємствах і навіть доставку хлібу додому для робітників і службовців. Дніпропетровський обком зобов'язав райкоми і райвиконкоми командувати до колгоспів для роз'яснювальної роботи відповідальних працівників, які мали переконати селян, що «надана колгоспам державою продовольча допомога, в основному, є достатньою, щоб протриматися до нового врожаю»⁷⁸. Правлінням колгоспів було категорично заборонено надавати підводи колгоспникам для поїздок за хлібом.

Одночасно влада починає боротьбу проти «спекулянтів і перекупників», які нібито «намагалися зірвати державну торгівлю печеним хлібом». Згідно з наказом Прокуратури, Верховного Суду і НКВС СРСР від 20 березня 1935 р. їх мали негайно заарештовувати і притягувати до кримінальної відповідальності за 127 ст. КК. Показово, що злочином, пов'язаним з порушенням правил державної торгівлі, вважалось придбання печеного хліба «у розмірі, що перевищує поточні потреби однієї сім'ї (від 2 кілограмів і вище)». Таких покупців мали притягувати до відповідальності за 135 ст. КК з обов'язковою конфіскацією припасів хліба⁷⁹. Справи «спекулянтів і перекупників печеного хлібу» розслідувалися органами НКВС у прискореному режимі – протягом 3-х діб, після чого передавалися на розгляд народних судів. Останні за такий же термін повинні були винести вирок.

Підсумковуючи, зазначимо, що події 1934–1935 рр. черговий раз довели, що репресії стали важливою складовою загальнодержавної політики, спрямованої на забезпечення «успіху» хлібозаготівельних кампаній. Як і в 1932 р. за допомогою їх ламали опір селянства й місцевого управлінського апарату, примушуючи віддати весь хліб державі, що й стало однією з головних причин голоду 1934–1935 рр.

⁷⁷ ДАДО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 2363. – Арк. 134.

⁷⁸ Там само. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1600. – Арк. 1.

⁷⁹ Там само. – Ф. 2262. – Оп. 1 дод. – Спр. 4. – Арк. 85.